

શું પ્રતિજ્ઞા એ બંધન છે ?

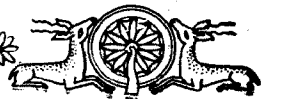
—મુનિ શ્રી મહોદયસાગરજી ‘ગુણબાલ’

[“પ્રતિજ્ઞા (નિયમ) લઈએ અને તૂટી જાય એના કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન લેવી સારી” ઇત્યાદિ બોલનારાઓ આટલું તો જરૂર વિચારે.]

આજે ઘણા આત્માઓ “પ્રતિજ્ઞા (નિયમ) લેવાની શી જરૂર છે?” “અમે તો પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના જ અમુક રીતે વર્તીશું”, પરંતુ પ્રતિજ્ઞા તો નહિ લઈએ!” “પ્રતિજ્ઞા એ તો બંધન છે!” “પ્રતિજ્ઞા લઈએ અને પછી ભાંગી જાય એના કરતાં પ્રતિજ્ઞા ન લેવી સારી” ઇત્યાદિ માનતા, બોલતા કે પ્રચારતા જોવા મળે છે.

તેઓએ આટલું જરૂર વિચારવું ઘટે કે, જેમ વ્યવહારમાં પણ રેડિયો કે ટી. વી. વગેરે મનોરંજનનાં સાધનો ઘરમાં વસાવ્યા પછી કદાચ ૧૨ મહિના સુધી તેનો ઉપયોગ બિલકુલ ન થાય તો પણ જો લાયસન્સ રદ ન કરાવ્યું હોય તો ૧૨ મહિનાને અંતે તેનો ટેક્ષ ભરવો જ પડે છે. મકાન ભાડે લીધા પછી સંયોગવશાત્ તેનો ઉપયોગ ન કરી શકવા છતાં પણ મકાન વિધિપૂર્વક પાછું સુપ્રત ન કર્યું હોય તો તેનું ભાડું ભરવું જ પડે છે. તેવી જ રીતે દુનિયામાં થઈ રહેલાં અગણિત પાપોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ ન કર્યો હોય ત્યાં સુધી, જમે તે પળે જમે તે પાપ કરી નાખવાની શક્યતા ખુલ્લી રહેલી હોવાથી તે પાપ ન કરવા છતાં પણ તે નિમિત્તે કર્મબંધ ચાલુ જ રહે છે. માટે જ તો નિગોદ (અનંતકાય-અનંત જીવોનું એક જ સૂક્ષ્મ શરીર)ના જીવો હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન જેવાં કેઈ પણ પ્રકારનાં વ્યક્ત (સ્પષ્ટ) પાપો ન કરતા હોવા છતાં પણ પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક પાપોના ત્યાગના અભાવ (અવિરતિ)થી થતા કર્મના આશ્રયથી તેઓને અનંતકાળ સુધી નરક કરતાં પણ અનંતગણાં દુઃખોવાળી નિગોદમાં જન્મ-મરણ કરવાં પડે છે; વળી પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવો મુખ ન હોવાથી કવલાહાર (મુખ દ્વારા કોળિયા રૂપે આહાર ગ્રહણ કરવો તે) કરી શકતા નથી. તેમ છતાં પણ પ્રતિજ્ઞા (વિરતિ)ના અભાવે

શ્રી આર્ય કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ

ઉપવાસનું પુણ્ય પામી શકતા નથી અને અસંખ્ય વર્ષો સુધી તેમને એકેન્દ્રિય યોનિઓમાં જ જન્મમરણ કરવા પડે છે. માટે અવિરતિ (પાપો ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાના અભાવ) થી થતા નિરર્થક કર્મબંધથી બચવા માટે પ્રતિજ્ઞા એ ખૂબ જ જરૂરી છે.

વળી કેટલાક જીવો એમ પણ કહે છે કે “અમુક પાપ ન કરવું” એ જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાથી ઊલટું મન તે વાતનો જ વારંવાર વિચાર કરવા માંડે છે, માટે પ્રતિજ્ઞા લેવી નહિ.” આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણ કે શરૂઆતમાં કંઠાય પૂર્વના સંસ્કારવશાત્ તેમ થાય તો પણ જો તે પાપનાં નુકસાન સમજવાપૂર્વક તેમ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો ધીરે ધીરે મન ટેવાઈ જાય છે કે, મારે તો અમુક કામ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા જ છે, એટલે મારે એ બાબતનો વિચાર કરવો પણ વ્યર્થ છે. ઉપવાસનું મહત્ત્વ સમજવાપૂર્વક તેનું પરચક્ષણ લીધા પછી ગમે તેવી સુંદર રસવતી સામે આવે તો પણ “મારે તો આજે ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છે.” એવા જ્યાલથી પ્રાયઃ કરીને તે સુંદર રસવતીને ખાવાનું કે તેનો વિચાર કરવાનું પણ મન થતું નથી. આ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. આ તો થઈ નિષેધાત્મક નિયમની વાત.

વળી કરવા યોગ્ય સુંદર અનુષ્ઠાનો માટે પણ “હું આમ જરૂર કરીશ.” આવી પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોય પણ ફક્ત સંકલ્પ જ કર્યો હોય તો આપણું મન સામાન્ય નિમિત્તો મળતાં જ તરત એ શુભ સંકલ્પથી ચલિત થઈ જાય છે. દા. ત. દરરોજ પ્રભુદર્શન કરવાનો માત્ર સંકલ્પ (પ્રતિજ્ઞા નહિ) કર્યો હોય તો થોડું પણ વ્યાવહારિક કાર્ય આવી પડતાં તરત જ મન નબળું પડી જાય છે કે ‘આજે તો અમુક પ્રકારના સંયોગો હોવાથી તારાથી દર્શન થઈ શકશે નહિ. કાલથી જરૂર કરીશ. આજે એક દિવસ દર્શન ન થાય તો શું ખાટું મોળું થઈ જવાનું હતું!’ પણ જો પ્રભુદર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા જ લીધી હોય તો ‘મારે તો સવારના મુખમાં કાંઈ પણ નાખતાં પહેલાં પ્રભુદર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા છે, માટે મારે તેનું પાલન કરવું જ જોઈએ.’ આવા વિચારથી એ શુભ અનુષ્ઠાનમાં નિયમિતતા જળવાઈ રહે છે. માટે વિધેયાત્મક બાબતોની પણ પ્રતિજ્ઞા (નિયમ) જરૂર લેવી જોઈએ.

વળી પ્રતિજ્ઞાને બંધન માનનારાઓએ એટલું જરૂર વિચારવું જોઈએ કે, જેમ મોટર, રેલવે, વિમાન વગેરેને એક હોય, ઘોડા-બળદ વગેરેને લગામ હોય, સમુદ્ર-નદીને કાંઠાની મર્યાદા હોય તો જ તેઓ ઉપયોગી બની રહે છે. પરંતુ એક વગરની મોટર, રેલવે, વિમાન તથા લગામ વગરના ઘોડા-બળદ વગેરે તેમ જ કાંઠા વગરના સમુદ્ર-નદીથી અનેક હોનારતો સર્જાય છે, તેવી જ રીતે જીવનમાં પણ ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર પ્રતિજ્ઞા-

નિયમ રૂપી ઐક-લગામ કે મર્યાદા હોય તો જ તે જીવન પોતાને એને બીજા પણ અનેકોને ઉપયોગી બની શકે છે. પરંતુ નિયમ વગરનું નિરંકુશ જીવન તો અનાદિકાળના વિષય-કષાયોના કુસંસ્કારોને કારણે સ્વ-પરને અનેક રીતે અભિશાપ રૂપ (નુકસાનકારક) બની રહે તો પણ નવાઈ નહિ. માટે દૂંકમાં પ્રતિજ્ઞા એ બંધન નથી, પણ બિલટું રાગ-દ્વેષની વાસનાઓના અને વિષય-કષાયના કુસંસ્કારોનાં બંધનોથી આત્માને છોડાવવા માટે તીક્ષ્ણ અસિધારા (તલવારની ધાર)નું કામ કરે છે. પ્રતિજ્ઞા એ તો પ્રમાદરૂપી શત્રુનો બાણવૃષ્ટિથી આત્માનું રક્ષણ કરવા માટેનું મજબૂત કવચ છે, બખતર છે. આવી પ્રતિજ્ઞાને બંધન માનવું એ તો ખરેખર નરી આત્મવંચના જ છે.

અવહારમાં પણ વેપારના અને સ્કૂલ-કોલેજોના, હોટલો અને સિનેમા-ટોકિઓના, કલબો અને જીમખાનાંઓના, રેલવે અને બસોના, ટપાલખાતા અને બેન્કોના, કોર્ટ-કચેરીઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીના, રેશનિંગ અને દૂધ કેન્દ્રોના, મંડળો અને સોસાયટીઓના અનેક નિયમોને ડગલે પગલે આધીન રહી જીવન જીવનારો માનવી માત્ર ધાર્મિક નિયમોને જ બંધન રૂપ કહી તેની ઉપેક્ષા કરે તો એવા એ ભારેકમી માનવીની માત્ર ભાવ-દયા ચિંતવવા સિવાય બીજો ઉપાય પણ શું હોઈ શકે ?

વળી “પ્રતિજ્ઞા લઈએ અને ભાંગી બળ્ય તો ?” એમ કહેનારા ‘મૂઝા પહેલાં જ મોકાણુ’ માંડે છે. પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં જ ભાંગી જવાની વાત કરનારાઓ “રોતો બળ્ય એ મૂઝાની જ બખર લાવે.” એ લોકોક્તિને ચરિતાર્થ કરનારા છે, પરંતુ તેઓ સાંસારિક કાર્યોમાં આવું કશું જ વિચારતા નથી કે ‘બ્લેનમાં બેસી ફોરેન (પરદેશ) જઈ તો છું પણ અધવચ્ચે જ વિમાન સળગી જશે તો...?’ ‘હજારો રૂપિયા ખર્ચાને ડોક્ટર, વકીલ કે એન્જિનિયર આદિની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે ભણું છું તો ખરો પણ તે ડિગ્રીઓ મળ્યા પછી હું તરત જ મરી જઈ તો મારા બધા જ પૈસા અને સઘળી યે મહેનત નકામી તો નહિ બળ્ય ને...?’ ‘મકાન તો બંધાવું છું પણ ધરતીકંપના આંચકાથી પડી જશે તો...?’ ‘હુકાન તો બોલું છું પણ દેવાળું નીકળશે તો...?’ ‘દીકરી પરણાવું તો છું પણ થોડા જ વખતમાં રંડાપો આવશે તો...?’ ‘સ્ત્રીને પરણું તો છું પણ થોડા જ વખતમાં મરી બળ્ય અને બધો ખર્ચ નકામો બળ્ય તો...?’

ઉપરોક્ત બધા જ પ્રસંગોમાં જો આવી રીતે ભવિષ્યના નુકસાનના વિકલ્પો કરવામાં આવે તો સંસારનું એક પણ કાર્ય બની શકે નહિ.

‘વેપારમાં નુકસાની આવશે તો ?’ એવી શંકાથી વેપારને જ નહિ કરનારો ધન પ્રાપ્તિના લાભને મેળવી શકતો નથી. મરી જવાના ભયથી જે ભણતો જ નથી તે

જિંદગીભર અભણ રહી જાય છે. તેવી જ રીતે ‘પ્રતિજ્ઞા લઉં’ અને ભાંગી જાય તો ?’ એવી ખોટી આશંકાથી પ્રતિજ્ઞા નહિ લેનારો પ્રતિજ્ઞાથી (પાપોના અટકાવવારૂપ) થતા લાભથી સદાને માટે વંચિત રહી જાય છે, અને આ ચંચળ મનુષ્યભવનું ક્ષણભંગુર આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં દુર્ગતિમાં ધકેલાઈ જાય છે. માટે પ્રત્યેક સુસ્ત પુરુષોએ ઉપરોક્ત પ્રકારના માનસિક કુવિકલ્પોને દૂર કરી, પ્રતિજ્ઞાથી થતા લાભોનો વિચાર કરી યથાશક્તિ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી તેનું સુંદર રીતે પાલન કરવા માટે તત્પર રહેવું જોઈએ. જેમ ઘરમાં ઉપરના માળે ચડવા માટે રાખેલી નીસરણી ઉપરથી પગ લપસતાં કોઈ પડી જાય તો પણ નીસરણી કાઢી નાંખાતી નથી; પરંતુ પડવાથી થયેલ જખમને રૂઝાવવા માટે મલમપટ્ટી કરાવી બીજી વાર નીસરણી પર ચડતી વખતે વધારે સાવધાની રાખવામાં આવે છે.

તેવી જ રીતે, સુંદર રીતે પાલન કરવાના શુભ ઇરાદાપૂર્વક લીધેલી કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞાનો કદાચ ક્યારેક કોઈકે તીવ્રતમ અશુભ કર્મના ઉદયથી કે શરતચૂકથી ભંગ પણ થઈ જાય તો પણ તરત ગુરુમહારાજને નિખાલસતાપૂર્વક જણાવી પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારી શુદ્ધ બની ફરીથી વધારે સાવધાનીપૂર્વક તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

પરંતુ તૂટી જવાના ઇરાદાથી પ્રતિજ્ઞાને જ નહીં સ્વીકારનારો માણસ ખરેખર કબજિયાતના ભયથી ભોજન ત્યાગ કરનારની પેઠે કે જૂ-લીખ પડવાના ભયથી કપડાંને જ શરીર પર નહીં પહેરનારની પેઠે હાસ્યાસ્પદ જ ગણાયને ?

વળી કેટલાક આત્માઓ અધ્યાત્મની કોરી વાતો કરી કહેવાતી ધ્યાન અને યોગની પ્રક્રિયાઓને કે કેવળ પ્રાર્થનાને જ વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી વ્રત-પચ્ચખાણુ તરફ અરુચિ દર્શાવે છે.

વ્રત નહીં પચ્ચખાણુ નહિ, નહિ ત્યાગ કોઈ વસ્તુનો ;
મહાપદ્મ તીર્થંકર થશે, શ્રેણિક ઠાણુંગ જોઈ લો.

ઈત્યાદિ કોઈક અપેક્ષાથી કહેવાયેલાં ઉપરોક્ત પ્રકારના વાક્યોને આગળ ધરી, શ્રેણિક આદિનાં દૃષ્ટાંત આપી કહે છે કે, “શ્રેણિક મહારાજને કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ ન હોવા છતાં તેઓ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવ પ્રત્યેની અનન્ય શ્રદ્ધાભક્તિના પ્રતાપે આવતી ચોવીસીમાં પદ્મનાભ નામે તીર્થંકર થશે. ઠાણુંગ નામે ત્રીજુ અંગસૂત્ર આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે, માટે પચ્ચખાણુ લેવાની કોઈ જરૂર નથી.”

તે આત્માઓએ જરૂર વિચારવું પડે કે, ઉપરોક્ત શ્લોક કેવળ ભક્તિયોગનું મહાત્મ્ય વર્ણવવા માટે જ કહેવાયું છે. નહીં કે વ્રત-પચ્ચખાણુનો નિષેધ કરવા કે

શ્રી આર્ય કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ

અપેક્ષા કરવા...વળી શ્રેણિક મહારાજ પૂર્વે બાંધેલાં તથા વિવિધ પ્રકારનાં નિકાચિત અપ્રત્યાખ્યાની કષાય મોહનીય કર્મના ઉદયથી વ્રત-પચ્ચખાણુ લઈ શકતા નહોતા કે કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકતા નહોતા, પરંતુ તેમના હૃદયમાં તે વિરતિ (પ્રતિજ્ઞા) ધર્મનો અને વિરતિધરો પ્રત્યે ભારેભાર બહુમાન હતું. જરા પણ અરુચિ કે ઉપેક્ષા ન હતી અને પોતે પ્રતિજ્ઞા ન લઈ શકવા બદલ તેમના અંતરમાં ખૂબ જ પશ્ચાત્તાપ રહ્યા કરતો હોય. તેથી જ તે પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યેના સાપેક્ષમાવપૂર્વક પરમાત્મભક્તિના પ્રતાપે તીર્થંકર થવાના છે; નહિ કે વ્રત-પચ્ચચાણુ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા હોવા છતાં પણ.

વળી તે જ ભવમાં અવશ્ય કેવળજ્ઞાન પામી તીર્થંકર બની મોક્ષે જનાર અને પદ્મસ્થ અવસ્થામાં પણ મોટે ભાગે સતત આત્મધ્યાનમાં લીન રહેનારા એવા ચરમ તીર્થપતિ શ્રવણુ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીએ પણ જે જગત્પ્રસિદ્ધ મહાપ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને જેના પ્રભાવે પાંચ (૫) મહિના અને પચ્ચીસ (૨૫) દિવસના ઉપવાસના અંતે પ્રતિજ્ઞાની બધી શરતો પૂર્ણ થવાથી ચંદનબાળાના હાથે તેમનું પારણું થયું હતું, એ વાત પણ ધ્યાન આદિની વાતો કરી વ્રત-પચ્ચખાણુની ઉપેક્ષા કરનારા આત્માઓએ ખાસ વિચારવા જેવી છે. વળી દરેક તીર્થંકર ભગવંતોને ક્ષીણ લેતી વખતે ‘કરિમે સામા-ઈયં’ ઇત્યાદિ ચાવજીવ સામાયિક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાના ઉચ્ચાર કરતાંની સાથે જ પરમ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયો થવાથી અત્યંત નિર્મળ એવું મનઃપર્યાવ નામે ચોથું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબત પણ પ્રતિજ્ઞાની મહત્તા સમજાવવા પૂરતી નથી શું ?

દરેક આત્માઓ આ લેખ મનનપૂર્વક વાંચી, વિચારી પ્રતિજ્ઞા કે નિયમ વિરુદ્ધ, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ માન્યતાઓને મગજમાંની દેશવટો આપીને વિધેયાત્મક અને નિષેધાત્મક નિયમોમાંથી યથાશક્તિ નિયમોનો સ્વીકાર કરી તેનું સુંદર રીતે પાલન કરી દેવ-દુર્લાભ માનવભવને સફળ બનાવે એ જ શુભેચ્છા !

॥ શિવમરતુ સર્વ જગત્ ॥

સાચો સાધક જીવવાની આશ અને મરણનો ભય એ બંનેથી સર્વથા મુક્ત હોય છે.

અધર્મ કરનારા આત્માઓ સુઈ રહે એ સારું છે, પણ ધર્મપરાયણ આત્માઓ જગતા રહે એ સારું છે.

— શ્રી ભગવતી સૂત્ર

